

6. Соціо-гуманітарні, історико-культурні та правові аспекти розвитку суспільства в умовах глобалізації.

Городній М.С., студент 2 курсу,
група ТПР 171, юридичний факультет
Козинець І.Г., ст. викладач кафедри
цивільного, господарського права та процесу
Чернігівський національний технологічний університет
e-mail: iryndy8067@ukr.net

ФОРМУВАННЯ СПАДКОВОГО ПРАВА В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Спадкування відноситься до тих інститутів цивільного права, що почали своє формування ще в додержавні часи і пройшли тривалий шлях розвитку. Питання про те, що залишається після смерті померлої особи, кому має перейти спадок, в якому порядку та обсязі, з найдавніших часів і до наших днів залишаються в центрі уваги суспільства, держави, кожної людини, оскільки вони стосуються їхніх інтересів. Прогресивний розвиток і високий рівень спадкування отримало в римському приватному праві, тому не дивно, що саме там були вироблені фундаментальні положення спадкового права.

В сучасних умовах дослідження інституту спадкового права є надзвичайно важливим, спадкування є невід'ємною складовою частиною суспільних відносин, із яким стикається переважна більшість членів суспільства. В зв'язку з цим дослідження історичного досвіду спадкового права на прикладі Стародавнього Риму є важливим в контексті вдосконалення сучасного спадкового законодавства. Тому, метою дослідження є аналіз історичних аспектів римського спадкового права, оскільки саме римське право фактично рецепційоване національним законодавцем.

Спадкування - один із найважливіших інститутів цивільного права, згадка про який можна знайти в самих перших письмових джерелах: на глиняних табличках Шумеру, в єгипетському папірусі тощо. Відносини, пов'язані зі спадкуванням, - це одна зі сфер суспільних відносин, яка неодмінно, хоч раз у житті, зачіпає майже кожен людину. Спадкове право розвивалося в залежності від економічних, політичних та інших умов життя суспільства.

У загальному вигляді спадкове право України, та й усіх країн романо-германської правової сім'ї, своїм існуванням значною мірою зобов'язане римському праву, що вперше сформулювало й послідовно провело думку про універсальний характер спадкового правонаступництва. Спадкування – це перехід прав та обов'язків (спадщини) від померлої фізичної особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців). Ця основна ідея вироблялася в тривалому процесі історичного розвитку спадкового права і вперше була закріплена саме у римському праві.

У багатомісячній історії римського спадкового права можна виокремити чотири етапи: а) спадкування за *jus civile*; б) спадкування за преторським едиктом; в) спадкування за імператорськими законами; г) спадкування у «праві Юстиніана» (власне, вже «післяримське право») [1, с. 427].

Спадкування за *jus civile* - регламентувалося Законами XII таблиць, які передбачали спадкування за заповітом та спадкування за законом. «Якщо хто-небудь не має підвладних, тобто агнатів, помре, не залишивши заповіту, то нехай його господарство візьме собі *suus heres*, тобто найближчий агнат» (V, 4) [2]. Однак, через сімейний характер власності в архаїчний період основним видом було все ж спадкування за законом. Вважалося абсолютно нормальним після смерті глави сім'ї *paterfamilias* залишати його майно тій самій *familii*, оскільки воно створювалося працею всіх її членів.

Спадкування за законом мало місце в разі, якщо заповіт не був складений певною особою або був визнаний недійсним, або спадкоємець за заповітом не прийняв спадщину. Римське спадкове право не допускало одночасного спадкування за заповітом і за законом:

nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest - не може бути спадкування в одній частині майна померлого за заповітом, а в другій - за законом. Цей принцип римського спадкового права був закладений ще в Законах XII таблиць і зберігся в праві Юстиніана [3, с. 69; 2].

У цей самий період почав діяти принцип єдиної підстави спадкування, що був рецепційованим багатьма сучасними правовими системами, - nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest - не можна одночасно спадкувати за заповітом і за законом одну і ту саму спадщину. Цей принцип бере початок також від Законів XII таблиць. Відповідно до них спадкоємець, призначений наступником лише в частині спадщини, одержував всю спадщину. Наприклад, заповідач призначив своїм спадкоємцем сина на чверть спадщини, про решту не згадавши. У такому разі призначений на чверть спадкоємець одержував усю спадщину, оскільки спадкоємці за законом до спадкування не закликалися.

Істотного розвитку римське спадкове право зазнало з прийняттям преторських едиктів і практики їх застосування. Це були майже одні із перших відомих людству державних актів, що врегулювали відносини спадкування і на законодавчому рівні закріпили склад спадщини, суб'єктів спадкування, поняття кровного (когнітивного) споріднення, за яким і визначались спадкоємці, порядок позбавлення статусу спадкоємця (наприклад, у разі якщо дочка померлого виходила заміж і змінювала місце постійного проживання, вона виключалась із складу спадкоємців, але при цьому могла фактично володіти спадковим майном у разі відсутності інших спадкоємців тощо), а також можливість спадкодавця укласти заповіт.

Реформи, здійснені претором у сфері спадкування, розпочалися ще за республіканського періоду й завершилися в епоху принципату. Претор створив особливий інтердикт для введення у володіння спадковим майном. Спочатку цей інтердикт надавався особам, яких претор, після сумарного розгляду їхніх претензій, вважав імовірними спадкоємцями за цивільним правом. У тих випадках, коли найближчий спадкоємець не приймав спадщини, вона, не переходячи потім до інших закликаних до спадкування осіб, ставала відумерлою, а в найдавнішому праві – безхазяйною і, отже, могла бути привласнена будь-якою особою. Для усунення такої можливості претор став надавати в подібних випадках інтердикт наступному роду. Це полегшувало становище цивільних спадкоємців, що нерідко були заінтересовані у вилученні спадкового майна у сторонніх осіб до розгляду суперечок про право на спадщину.

За преторськими едиктами набувають права на спадкування за законом:

1) діти померлого, у тому числі еманциповані, якщо внесуть у загальну спадкову масу все своє власне майно;

2) найближчий агнат померлого, який свого часу перебував під його владою, але залишив сім'ю заради самостійних занять, наприклад служби в муніципалітеті, і не ділився з нею заробітком; мати померлого, якщо вона перебувала у шлюбі з чоловічою владою (cum manu) із батьком померлого;

3) усі інші кровні родичі померлого до шостого ступеня споріднення;

4) один із подружжя, що пережив другого – спадкодавця [4, с.202].

Спільне спадкування осіб, які входили до різних черг, вважалося неможливим, тобто попередня черга спадкоємців завжди виключала наступну. Таким чином, претори створили черговість спадкоємців при допуску їх до спадщини.

Імператорські постанови і сенатусконсульти продовжили тенденцію щодо зміцнення позицій кровних родичів та усунення агнатів при спадкуванні за законом, що призвело до розширення і узаконення прав дітей на спадщину матері та надання їм права на спадкування майна родичів по материнській лінії. Поступово спадкування, яке вважалося преторським, було прирівняне до цивільного, а це в свою чергу сприяло зміцненню та спрощенню спадкового права [5, с. 208].

У період імперії було розроблено чіткі правила необхідного спадкування, встановлено коло осіб, які мають на нього право, визначено поняття «обов'язкової частки» та її розміри. За Юстиніана кровне споріднення остаточно витіснило агнатське. Тоді ж було встановлено

класи (групи) родичів, які успадковують майно в порядку черговості, причому кожна наступна група - лише за відсутності чи відмови від спадщини попередньої. Склалася чітка система спадкування за заповітом.

Зокрема, принципи спадкового права, як основні засади спадкування сформувалися поступово, їх розвиток відбувався за нормами *ius civile*, *ius praetorium* та за законодавством Юстиніана. В цілому у римському приватному праві від II ст. до н.е. існує дуалізм правових систем: поряд із *ius civile* виникає *ius honorarium*, що відповідало новим суспільно-економічним відносинам. У спадковому праві, в основному врегульованому нормами *ius civile*, преторська система спадкування відбилася у вигляді *bonorum possessio*. Як і загалом у римському праві, в одній і тій самій галузі приватного права одночасно діють дві системи норм різної юридичної природи: *ius civile*, та *ius honorarium* [6, с.273].

Таким чином, проаналізувавши історію спадкового римського права, ми дійшли до висновку, що римське спадкове право в процесі свого історичного розвитку набуло рис, що відповідали характеру римської власності та сім'ї. Розвиток свободи заповіту і заповідальних розпоряджень був зумовлений посиленням індивідуальної приватної власності у міру вивільнення її від пережитків сімейної. Те саме можна сказати і про спадкування за законом, яке в свою чергу, було зумовлене витісненням агнатського споріднення когнатським (кровним). Посилення значення кровного споріднення стало основою для зміцнення спадкування за законом. У той же час римські правознавці знайшли вдалі прийоми для поєднання спадкоємців за законом зі свободою заповіту. Саме в зв'язку з цим римське спадкове право і залишило вагомий слід в історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2003. 512 с.
2. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. М.: Зерцало, 1997. 608с. URL: <https://studfiles.net/preview/6702582/> (дата звернення 15.10.2018)
3. Федущак-Паславська Г. Основні засади спадкування за римським приватним правом. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні / Редкол. П. М. Рабінович та ін. Львів, 2004. С. 69-70.
4. Основи римського приватного права: Підручник /За заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Х.: Право, 2008. 224 с.
5. Черниловский З.М. Римское частное право: учебник. М.: Новый Юрист, 1997. 224 с.
6. Фомічова Н. В. Історичні аспекти становлення спадкового права. Актуальні проблеми держави і права. 2009. Вип. 45. С. 270-273. URL: <http://www.apdp.in.ua/v45/53.pdf> (дата звернення 5.11.2018)